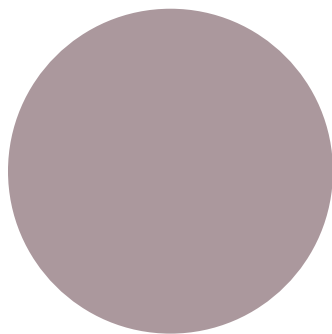

Primera lliçó sobre Vicent Andrés Estellés

FERRAN CARBÓ · JORDI OVIEDO

PAM

Ferran Carbó & Jordi Oviedo

PRIMERA LLIÇÓ
SOBRE VICENT ANDRÉS ESTELLÉS

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida
2024

Sumari

PRÒLEG	9
1. L'AUTOR	II
2. EL POETA DE LA POSTGUERRA VALENCIANA	27
2.1. Evolució en els anys cinquanta	27
2.2. Caracterització dels anys seixanta	34
3. ELS ANYS CINQUANTA: DE LA CONSOLIDACIÓ A LA PLENITUD	4I
3.1. Tres llibres editats	4I
3.2. Una trilogia	44
3.3. <i>La clau que obri tots els panys</i>	46
3.4. Els reculls breus	49
3.5. <i>El primer llibre de les èglogues</i>	50
3.6. Els dos inventaris	52
3.7. <i>Llibre de meravelles</i>	54
4. ELS ANYS SEIXANTA: TRANSICIÓ I OBERTURA	57
4.1. Un llibre editat	57
4.2. Els conjunts breus	59
4.3. <i>L'ofici de demà</i>	6I
4.4. <i>El gran foc dels garbons</i>	63
4.5. <i>Horacianes</i>	66
4.6. Una doble connexió amb el passat i la contemporaneïtat	69
5. EL POETA NACIONAL DELS VALENCIANS	73
5.1. Evolució en els anys setanta	73
5.2. Caracterització dels anys vuitanta	80

6. ELS ANYS SETANTA: LA MADURESA, LA DIVERSITAT CREATIVA I EL COMPROMÍS	83
6.1. Obres del «Cançoner»	83
6.2. Formes de la brevetat	86
6.3. Tres clàssics: Catul, Aviè i Ovidi	87
6.4. El cicle de Jackeley	93
6.5. Europa o la llibertat	96
6.6. <i>Puig Antich</i>	99
7. L'ELABORACIÓ DE <i>MURAL DEL PAÍS VALENCIÀ</i>	103
7.1. Poètica per a un País	103
7.2. <i>Consideracions murals</i>	111
7.3. Dos personatges referents del compromís i l'art: Joan Baptista Peset i Josep Renau	114
7.4. <i>Canten els pobles, Canta el país</i>	119
8. L'ÚLTIMA PRODUCCIÓ	123
8.1. <i>Poemes preliminars</i>	123
8.2. Les ciutats de <i>Mural</i>	125
8.3. Nous cants i cançoners	130
8.4. <i>Vida contemplativa</i> i <i>Mare de terra</i>	133
9. UNA ESCRIPTURA PERSONAL I CORAL	139
9.1. Sobre la poètica	140
9.2. L'expressió	144
9.3. La temàtica	149
9.4. La intertextualitat	152
BIBLIOGRAFIA	155

Pròleg

Vicent Andrés Estellés és el poeta valencià més important de l'època contemporània i un dels principals en llengua catalana de la segona meitat del segle xx. Coincidint amb el centenari del seu naixement, l'«evoquem» mitjançant aquest llibre, com ell anunciava l'any 1974 en un vers procedent del seu llibre *Hamburg* («I evocaràs —t'ho jure— l'Estellés.»)

L'escriptor nascut a Burjassot va conrear la poesia durant gairebé cinquanta anys i té una producció d'un centenar de títols, entre llibres, conjunt de poemes i *plaquettes*. És una obra extensíssima en quantitat, de milers de pàgines i textos; i intensa i singular pel tipus d'escriptura i per la importància d'algunes obres.

Aquest estudi fa una revisió de la seua poesia, el gènere destacat en la seua creació literària. L'evolució de l'autor mostra un recorregut per dues etapes de la poesia catalana durant el segle xx, com són, d'una banda, la de les dècades de la llarga postguerra, en la qual, tot i escriure molt i intensament, va publicar molt poc; i, de l'altra, aquella que començà a partir dels anys setanta fins a l'acabament de la seua producció, en la qual es va produir l'eclosió editorial en la difusió del conjunt de la seua obra i el reconeixement social de la seua figura.

El present llibre s'organitza en nou capítols.* El primer revisa algunes dades biogràfiques i culturals de la seua vida. Els set capítols següents recorren la seua trajectòria poètica, estructurada a partir de les quatre dècades d'escriptura

* Els capítols 1, 2, 3, 4 i 9 són responsabilitat de Ferran Carbó; els 5, 6, 7 i 8, de Jordi Oviedo.

en llengua catalana, entre els anys cinquanta i els vuitanta. Mentre que el segon i el cinquè mostren l'evolució i la caracterització, respectivament, durant cadascun dels dos períodes; els altres cinc (d'una banda, el tercer i el quart; i, de l'altra, els sisè-setè i el vuitè) revisen, per dècades, les seues obres. El capítol novè intenta caracteritzar alguns aspectes de la seua poesia, els quals defineixen la manera d'escriure, l'estil literari i la seua expressió lingüística.

Per acabar, cal indicar que per a les citacions dels versos se segueixen els vuit primers volums de l'*Obra completa, revisada* (2014-2021, València, Edicions 3i4) i *Mural del País Valencià* (1996, València, 3i4). Finalment, volem fer constar l'agraïment a Carmina Andrés, Vicent Andrés i Vicent Anyó.

1. L'autor

Vicent Andrés Estellés va nèixer a Burjassot el 4 de setembre de 1924. Va passar la infantesa, l'adolescència i els inicis de la joventut a tres adreces del carrer de Bisbe Muñoz (números 82, 78 i 97) (Andrés Estellés 2013: 15), des del seu naixement fins al seu matrimoni el febrer del 1955. Durant aquells anys va conèixer la Dictadura de Primo de Rivera, la República, la Guerra d'Espanya i una quinzena d'anys de la Dictadura de Franco.

La seua infantesa es va caracteritzar per les vivències vinculades a la comarca de l'Horta, perquè els seus avis per via paterna (Salvador Andrés, anomenat *el Coixet*, i Elena Andreu) vivien en una alqueria i l'avi treballava a la granja; i també vinculades a Burjassot, especialment lligades al forn, perquè la família dels avis per part de la mare (Manuel Estellés Sancho, anomenat *Nadalet*, i Presentación Muñoz Suay) eren forners. L'avi matern era un «vell patriarca republicà» (Andrés Estellés 2013: 22) i el van matar d'un tret a la boca del forn. El món del forn s'evoca en alguns dels poemes de l'autor, com, per exemple, «L'ofici», de *Llibre de meravelles*, el qual comença amb els versos següents (Andrés Estellés 2015: 306):

Venies d'una llarga família de forners
i a tu t'agradaria ser forner, com els teus,
i entrar feixos de llenya, de pinassa, en el forn,
i fer el rent, en caure el dia, com el feien,
i a mitjanit anar al forn per a pastar,
creuar amb una ràpida ganiveta la pasta,
i escombrar lentament, prendre-li foc al forn,

Els seus pares, Vicent Andrés Andreu i Carme Estellés Muñoz, van tenir dos fills: el poeta i la seua germana Carme, set anys més menuda. Segons recorda l'autor, eren: «La mare, “aquella criatura humil i vivaçíssima” que visqué al carrer de Borrull; el “pare que no volia que mataren els grills” [...]; l'home amable i bondadós amb una voluptuositat elemental i arrelada a la terra» (Pérez Montaner & Salvador 1981: 13).

Primer, va ser alumne a l'escola municipal i, després, al col·legi d'El Salvador. D'adolescent, inicialment, havia ajudat al forn familiar i, més tard, fou aprenent d'orfebre a València, com evoca a l'inici del poema «Dies», de *Llibre de meravelles*: «Carrer de Samaniego, aquell taller d'orfebre / on fores aprenent per ser alguna cosa, / [...] Tu tindries, llavors, tretze o catorze anys.» (Andrés Estellés 2015: 289).

Durant els anys trenta, Estellés s'interessà per la literatura, sovint atret pel teatre, amb primeres lectures com Shakespeare o Lope de Vega (Andrés Estellés 2013: 27) i les representacions de sainets; i, sobretot, des dels anys quaranta, va sentir major atracció per la poesia. Un veí republicà lletraferit, Juli Llopis Cabo, li deixà llibres, que va llegir en l'adolescència, la qual cosa va intensificar la motivació per la lectura («Em va oferir tots els seus llibres, / fou la millor biblioteca»; Andrés Estellés 1996: I, 395). Aviat llegí textos de la *generación del 27*, Pablo Neruda i Miguel Hernández; i, més avant, en llengua pròpia, Jacint Verdaguer, Teodor Llorente i també Josep Carner, tal com l'autor recorda a l'inici del poema primer, sense títol, de *Llibre del dret a l'alegria*, dins *Mural del País Valencià* (Andrés Estellés 1996: I, 347):

mireu: el meu amic central es deia
Juli Llopis. Vivia al meu carrer.

tenia cinquanta anys d'amarga lluita
 i jo en tenia dotze d'esperança.
 ell em deixava els llibres on llegia,
 vaig conèixer, per ell, Verdaguer i Carner

Durant els anys quaranta, el jove Estellés va començar a escriure en llengua castellana. El primer text que va editar fou en prosa: es tractava d'una col·laboració de premsa al diari *Jornada*, el 20 de juny de 1942, la qual era una ressenya sobre l'escriptor noruec Knut Hamsun, que havia estat premi Nobel el 1920. Un any després, el 1943, el jove de Burjassot se'n va anar a estudiar a l'Escuela Oficial de Periodismo de Madrid, fins al 1945; segons l'autor, mitjançant una beca (Busquets 1982: 147-148; Pérez Montaner & Salvador 1981: 26).

Els seus inicis poètics foren en llengua castellana. El 1944 l'autor va obtenir un premi als jocs florals de Benidorm, amb el poema «Romance español de Santiago», publicat el 20 d'agost dins *Primeros Juegos Florales celebrados en Benidorm*. El 1945 va editar diversos textos a tres revistes de Madrid: *Garcilaso* (número 22, de febrer), *La Estafeta Literaria* (número 23, de març) i *Fantasia* (número 37, de desembre), respectivament «Alegría del hallazgo», «Poema de la muchacha de los veinte años» i el conjunt de trenta textos «Pájaros en la arena». Llavors s'iniciava com a poeta i es va vincular al *garcilasismo*, tendència poètica espanyola potenciada des de Madrid (Carbó 2009a: 19-36).

Després de l'estada a Madrid, va fer el servei militar al Pirineu de Navarra —referit als darrers poemes del llibre *Donzell amarg*—, indret que el motivà a escriure èglogues i que també fou evocat en algun sonet d'*El gran foc dels garbons*, com el LXXXIII, com es veu als versos següents (Andrés Estellés 2016: 386):

Pujà a Pamplona i arribà a Burguete;
 [...]

 el vell prestigi analfabet de l'ègloga.

 Veia les vaques d'esquellots arcaics

 que arrossegaven el braguer solemne,

i les vedelles, d'alegria trèmula,
 amb el desfici inexpressat encara,
 mentre bramava, com un brau, l'Irati.

En tornar a València, va conèixer Isabel Lorente Riva, la família de la qual, per la part paterna, provenia de Gandia i, per la materna, era de procedència asturiana. El 1948, amb el suport del director Martí Domínguez, va començar a treballar al diari *Las Provincias*, el periòdic fundat pel poeta de la Renaixença valenciana Teodor Llorente, on romandria com a periodista durant trenta anys.

La seua coneixença i relació amb Isabel Lorente va influir, inicialment, en l'interès i el coneixement de Gandia i, de retruc, d'Ausiàs March. De fet, aquell mateix 1948 tenia acabat un llibre de poemes, inèdit, de quinze sonets amorosos en castellà, que va presentar aqueix mateix any als jocs florals de Gandia, els quals tenien com a text preliminar el poema «Voler», el seu primer escrit en llengua catalana, en el qual s'esmenta Isabel. El 1951, amb el poemari intitulat *El corazón en la mano*, va arribar fins a la penúltima votació del premi València de Literatura de la Diputació Provincial, en la modalitat de poesia. Aquest mateix any també va publicar una sèrie amb sis poemes intitulada «Versos de otra Primavera» en l'*Almanaque de Las Provincias*.

Fou en la dècada dels cinquanta quan es va consolidar com a poeta en llengua catalana. El desembre del 1951 es va presentar el primer volum del *Diccionari Català-Valen-*

cià-Balear als baixos de l'Ajuntament de València, on Estellés assistí, enviat pel periòdic, i hi va conèixer Francesc de Borja Moll i Manuel Sanchis Guarner, que havien viatjat a l'acte des de Mallorca —cal observar que el filòleg valencià va viure a Palma entre els anys 1943 i 1959. Estellés ho va evocar, posteriorment, al seu llibre en prosa *El forn del sol*: «Lamente moltíssim no recordar l'any que vaig conèixer Sanchis Guarner. Al meu endins, va deixar la sement bona i saludable d'una obsessió: escriure en català» (Andrés Estellés 1986b: 75). A l'inici del 1952, encara durant els mesos d'hivern, ja escrivia els primers poemes en aquesta llengua.

A més, aquell 1952 l'autor va assistir a Tarragona, enviat pel diari on treballava, al trasllat de les restes reials de Jaume I des de la catedral de Tarragona a Poblet, realitzat el 3 de juny. Aquell va ser el seu primer viatge a Catalunya. L'autor l'ha evocat a l'inici del primer poema de la *Cantata del rei Jaume I des d'Alzira*, dins *Mural del País Valencià*: «Jo vaig veure una nit, a Tarragona, / dintre la Seu que la ciutat corona, / el cadàver llarguíssim del rei Conqueridor» (Andrés Estellés 1996: I, 547).

Els poemes en llengua catalana que escrivia aleshores, durant la primavera i l'estiu del 1952, els va incloure a *Ombra d'ales a l'aigua*, el seu primer llibre en aquesta llengua. Abans del 15 de gener de 1953 el jove poeta va presentar aquesta obra al premi València de Literatura de la Diputació Provincial, en la modalitat de poesia, on fou finalista. A la primavera del 1953 va editar *Ciutat a cau d'orella*, a l'editorial Torre. Abans del 5 de novembre de 1953, data en què acabava el termini de lliurament d'originals, Estellés tenia acabat un tercer llibre, *Donzell amarg*, que va enviar al premi Óssa Menor, a Barcelona, on va ser finalista.

També aquell 1953, l'autor es va incorporar a les tertúlies del grup Torre, organitzades per Xavier Casp i Miquel

Adlert, va participar en la V Taula de Poesia a València i va conèixer, durant una tertúlia del mes de juliol, Joan Fuster, qui va esdevenir un amic i un promotor literari essencial durant la resta de la dècada dels anys cinquanta (Pérez Moragón 2013; Carbó 2023). De fet, Joan Fuster va ser el primer a escriure sobre ell mitjançant una ressenya laudatòria de *Ciutat a cau d'orella*, apareguda a la revista de l'exili mexicà *Pont Blau*, editada al número 19, l'1 de maig de 1954.

El 15 de febrer de 1955 Estellés es va casar amb Isabel Lorente Riva, i es van establir, llogats, a l'àtic de la porta 29 del carrer de Misser Mascó, número 17, de València; una adreça important en la seua literatura. Van fer el viatge de noces a Tarragona i Barcelona. El 27 de novembre va nàixer la seua primera filla, Isabel. L'adreça on vivien apareix esmentada en molts textos, per exemple als versos del poema del 1958, «Educadament, Misser Mascó, 17», de *L'inventari clement de Gandia* (Andrés Estellés 2015: 198-199):

Sí, Misser Mascó, 17. No és el títol d'un llibre:
és el meu domicili. És el món. És ma casa.

Ma casa és una casa entre altres vint-i-nou.

Sí, Misser Mascó, 17. És molt més que una adreça;
és, també, més que un llibre: és tota la meua obra.

L'any 1955 el poeta va col·laborar, amb el poema «Epístola amb segell d'urgència», al volum col·lectiu *Corona poètica que els poetes valencians ofrenen al Pare Vicent Ferrer amb motiu del V Centenari de sa Canonització i per a record*, editat a cura de Josep Maria Bayarri; text que l'any següent va incloure al llibre *La nit*. El desembre, l'autor va participar a Lo Rat Penat amb la intervenció intitolada «Teodor Llorente i la seua poesia» (Carbó 2011).

El 1956 fou un any especialment determinant en la seua vida i en la seua evolució literària. En primer lloc, per la mort de la filla, a Burjassot, durant la darrera nit del mes de febrer: l'impacte i la crisi condicionaren la seua vida i la seua producció. En segon lloc, per l'escriptura en castellà de *Primera soledad*, on tractava, en exclusiva, sobre la mort de la filla, llibre que aleshores va quedar inèdit fins al 1988. En tercer lloc, per la publicació del seu llibre *La nit*, en els darrers poemes del qual, «Les nits que van fent la nit» i «La casa, ara sí», també es tractava la mort de la filla. En quart lloc, per l'obtenció del premi de Cantonigròs per *Donzell amarg*. En cinquè lloc, pel viatge de la tardor a Barcelona, on va rebre aquest premi, va conèixer Josep Pedreira i Joan Teixidor, i va visitar Salvador Espriu, a qui llegia i admirava. I en sisè lloc, perquè, va ser inclòs en *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, preparada per Joan Fuster per a l'editorial Selecta; on es van seleccionar cinc poemes seus, quan només tenia publicat un poemari. Aquell mateix any 1956, l'autor datà les dues obres de teatre *Tot l'amor de la terra* i *Una imatge de l'odi*; i, posteriorment, *Farsa dels joves amants* (editades el 2002) (Calafat 2002: 7-24). En l'*Almanaque de Las Provincias para 1956* va publicar els cinc poemes en castellà de «Con los pasos contados».

Entre el 7 i l'11 d'abril de 1957 Estellés va conèixer i va acompanyar Carles Riba, a qui ja havia llegit des de l'inici dels anys cinquanta, en el viatge a València que li havia organitzat Joan Fuster (Carbó 2016: 55-110). Així doncs, l'evoca a l'església del Patriarca dins la segona part de *L'inventari clement*, intitulada «1956-1959», on també esmenta l'obra de tankes del poeta barceloní (Andrés Estellés 2015: 129):

Carles Riba, volia triar bé les paraules,
tenir una sintaxi ondulant, graciosa.

[...] El recorde, en el claustre famós del Patriarca;
 el recorde escrivint-me una amabilitat
 en un exemplar de *Del joc i del foc*; érem
 a l'hotel dit de Roma ple de gents i de juny.

L'any 1958, *La clau que obri tots els panys* va obtenir el premi València de Literatura, de la Diputació Provincial, en la modalitat de poesia, un llibre que inclou textos d'entre 1954 i 1957. A més, aquest mateix 1958 Joan Fuster havia inclòs una narració breu d'Estellés, intitulada «El cementeri», al *Recull de contes valencians*, editat a Barcelona.

El 22 de juny de 1957 havia nascut el seu fill, Vicent, i el 17 de setembre de 1958 va nàixer la filla, Carmina. Aleshores Estellés havia decidit de tornar a viure a Burjassot, com va comentar a Joan Fuster en carta inèdita del 2 de setembre de 1958, alhora que li demanava que fes de mitjancer per tal d'aconseguir-li col·laboracions:

Trobar un pis al poble no és massa fàcil. Amb diners es pot aconseguir. A casa dels meus pares no tinc lloc més que de moment. [...] PERÒ JO NECESSITE ANAR A VIURE ALLÍ. Aquesta és la cosa.

Amb el sou no puc fer miracles. Tu ho saps massa bé. [...] Jo he pensat, embarcat com estic en la cosa periodística, que puc traure diners i puc, sobretot, traure a flote els meus escrivint allò que siga necessari. I això vull. Puc escriure, amb pseudònim, coses de cine [...] «literatura turística» [...] M'acaba d'insistir Vicent [Ventura] respecte a *Destino* i accepta. Ell em diu que tu podries escriure-li a Teixidor. T'ho agrairé. Açò aclareix momentàniament el panorama una mica.

És inútil que intente ara, com estic, insinuar alguna solució. Confie en tu. [...] I, en fi, t'envie uns versos. Hauria pogut buscar els de «Misser Mascó, 17», llibre acabat, i,

és clar, totalment inèdit. Però no he tingut temps de buscar i t'envie algunes coses no massa llunyanes. Fes allò que et sembla bé.

A Burjassot, primer, va viure, durant el 1959, al carrer de Mestre Lope (número 21, 2n) i, ja a l'entorn del 1960, al carrer de Josep Carsí, on va residir fins a mitjan anys seixanta, quan va tornar a establir-se a la ciutat. El 1959 estigué malalt de les cames i, en ser operat a la Casa de Salut de València, va fer repòs i recuperació durant la primavera i l'estiu a Navaixes, un poble de l'interior de Castelló, on va escriure *L'engan conech*.

A més, professionalment, després del canvi de director del diari *Las Provincias* el 1958 —Martí Domínguez va ser cessat pel règim franquista i fou substituït per José Ombuena, més afí i lleial—, el gener del 1959 Estellés va passar a ser redactor en cap del periòdic, i, poc després, el 18 febrer de 1959, l'escriptor hi iniciava les seues col·laboracions en vers, intitolades «Bon dia» i signades amb el pseudònim de Roc, el nom del patró de Burjassot, que eren com unes cròniques de poesia popular en valencià sobre diferents aspectes de la vida del moment i esdeveniments a València; col·laboracions que van continuar durant quinze anys, fins al 2 de febrer de 1974 (Mansanet 2003: 5; Casanova 2003: 43; Salvador 2003). Al diari, en castellà, va fer treball d'arxiu, reportatges, cròniques, viatges a festivals i fires, crítica de llibres i de cinema, entre altres activitats. Per exemple, escrivia setmanalment les col·laboracions «Carnet del domingo», on feia ressenyes de cinema (Piquer 2013).

A més, en aquell canvi de la dècada, l'autor va començar a viatjar a Mallorca, on vivia el seu cunyat Marcel·lí Lorente, germà de l'esposa Isabel, casat amb Maria Isabel Ensenyat; un indret que esdevingué rellevant en la seua vida

i que va estar ben present en la seua creació literària. L'interès per Mallorca l'anunciava ja, en vers, a «Rajoles», el primer poema de *L'inventari clement*, un text datat el 1958: «Hem d'anar a Mallorca qualche dia» (Andrés Estellés 2015: 118). Hi va tornar el 1960 amb el periodista i amic Vicent Ventura, com recorda a l'«Ègloga mallorquina», inclosa al mateix llibre. A més, hi va fer amistats especialment determinants com la del poeta Josep Maria Llompart —i la seua parella Encarna Viñas—, qui gestionaria l'edició mallorquina d'algunes obres de l'escriptor burjassoter a la fi de la dècada. Mallorca en el seu conjunt, i especialment Santa Ponça, no sols es convertí en un indret moltes vegades referit en la seua producció, sinó també on va escriure diversos textos.

Si des de l'inici de la dècada, el 1952, havia començat els seus viatges i contactes amb Catalunya, des de la fi de la mateixa dècada, iniciava els de les Balears. Sens dubte, la consciència de la unitat de la llengua i la seua identitat es reforçaven completament en recórrer i conèixer tot el territori, la geografia dels Països Catalans.

Durant la primavera de l'any 1962 va obtenir a Castelló de la Plana la flor natural dels jocs florals amb el «Mural de Castelló». L'any 1963 Joaquim Molas i Josep Maria Castellet van editar, a Barcelona, *Poesia catalana del segle xx*, publicada per Edicions 62: l'únic poeta valencià aleshores seleccionat fou Vicent Andrés Estellés, amb tres poemes, quan comptava només amb tres llibres editats. S'hi confirmava que l'autor es convertia en el poeta més destacat de la postguerra valenciana. De fet, Joan Fuster (1997: 124) ja el considerava «extraordinari» en la carta, del 13 d'abril de 1962, que va escriure a Josep Pla.

A l'inici del 1963, pel llibre *El País Valencià* (1962), de Joan Fuster, es va orquestrar una campanya contra

aquest autor als diaris valencians *Jornada*, *Levante* i *Las Provincias*, aquest darrer dirigit per José Ombuena i on treballava Estellés. Des d'aleshores es produí un distanciament entre tots dos escriptors, que duraria fins a l'inici dels anys setanta (Fuster 2006: 281; Carbó 2023).

El 1965 es va editar el seu quart i últim llibre publicat en el període de postguerra, *L'amant de tota la vida*; durant el mateix any Estellés era el poeta valencià més seleccionat —amb dos poemes— en la revisió del gènere feta per Joan Triadú, a *Nova antologia de la poesia catalana*. (*De Maragall als nostres dies*). I l'any següent, el 1966, l'autor burjassoter obtenia el premi Ausiàs Mach de Gandia amb l'obra, editada posteriorment, amb el títol *L'inventari clement de Gandia*.

Poc abans l'escriptor havia tornat a residir a València, al carrer de Pintor Peyró (al número 7, planta 3, porta 11), un pis que era propietat del diari on treballava. El 1968, animat pel filòleg Manuel Sanchis Guarner i pel llibreter Joan Garcia Rigalt, complementà i acabà els materials inèdits, des del 1958, de *Llibre de meravelles*. Aquell mateix any va ser antologat a Barcelona, dins *Un segle de poesia catalana*, de Jaume Bofill i Ferro i Antoni Comas. També aquell 1968, va participar en un recital de poemes a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, on fou aclamat (Pérez Montaner & Salvador 1981: 23). De nou, creixia el seu protagonisme literari.

Des dels anys setanta va viure a València al pis esmentat del carrer de Pintor Peyró, i estiuejava al Perelló (carrer d'Isaac Peral, edifici Fabiola, 2n, K), indret de mar on es va establir durant un temps, especialment present en la producció de la segona meitat de la dècada. Des de la fi dels setanta i durant els anys vuitanta, va residir a València, al carrer de Ceramista Ros (11, 7), va estiuejar a una casa de

Benimodo (carrer de Bertí, 25) i va passar els darrers anys de la seua vida a Burjassot, en una planta baixa del carrer de Josep Carsí.

Com a periodista va viatjar per ciutats europees com Canes, Antibes, París, Londres, Viena, Brussel·les, Hamburg, Berlín..., les quals apareixen als seus poemes setan-tins. Per exemple, els anys 1971 i 1973 va anar al Festival Internacional de Cinema de Canes, el 1973 feu una estada a Hamburg i el 1974 en va fer una altra a Londres (Oviedo & Mira 2021: 14). L'any 1974 també va viatjar al Sàhara, en- viat pel diari on treballava, per fer-hi un reportatge sobre la situació prebèl·lica (Garcia Devís 2022: 141). Així refereix distints indrets d'Europa al fragment del poema IX d'*Ora marítima* (Andrés Estellés 2018: 447):

evoque ací les navegacions,
aquells matins tots crepitants de sal,
d'Antibes, Cannes, amb sanefes de flors;
cert capaltard del Bàltic, vers Hamburg,
els violins de vidre del Danubi,
l'Atlàntic fosc i lluminós alhora,
l'arribament atarantat a Londres,
la llum central i principal d'Itàlia,
el sol d'acer d'un hivern a Suïssa...

El 1970 va publicar *Lletres de canvi* a Mallorca, on tor- naria a editar nous títols el 1972 i també el 1973, any en què reprenia les edicions fetes a Catalunya amb *L'Hotel Pa- rís*. Al País Valencià l'any 1971 havia estat el seu *annus mi- rabilis*, amb l'edició de quatre llibres fins aleshores inèdits, és a dir, tants com n'havia publicat durant els trenta anys de la llarga postguerra. Es tractava de *Llibre de meravelles*, *La clau que obri tots els panys*, *L'inventari clement* i *Primera*

audició, el primer dels quals fou prologat i avalat per Manuel Sanchis Guarner.

La difusió, el reconeixement de la seua obra i la projecció pública del fenomen Estellés com un gran escriptor i el poeta nacional dels valencians va ocórrer definitivament a partir dels anys setanta: llavors es va recuperar la seua extensa obra inèdita, continuà amb un ritme intens d'escriptura i es va començar l'edició de la poesia completa en deu volums, entre 1972 i 1990, el primer dels quals va tenir una extensa introducció de Joan Fuster, com l'erudit de Sueca havia fet anteriorment amb les compilacions d'obres de Salvador Espriu, Joan Salvat-Papasseit i Josep Pla. L'editor Eliseu Climent no sols iniciava el 1972 la publicació de la poesia completa de l'escriptor de Burjassot, sinó que, a més, l'any següent instituïa a València l'anomenat premi Vicent Andrés Estellés, de poesia, dins els Octubre, els premis literaris més prestigiosos al País Valencià.

Els cinc volums de l'obra completa que van aparèixer entre 1972 i 1980 foren essencials en la difusió i en la recepció del poeta, i en la recuperació de la producció anterior inèdita; i es caracteritzen per tenir cadascun d'ells un sobretítol unificador de cada conjunt. Aquests foren: *Recomane tenebres. Obra completa 1* (1972), *Les pedres de l'àmfora. Obra completa 2* (1974), *Manual de conformitats. Obra completa 3* (1977), *Balanç de mar. Obra completa 4* (1978) i *Cant temporal. Obra completa 5* (1980). Alhora, es van editar de manera independent llibres com *L'Hotel París* (1973), entre d'altres, o les primeres obres vinculades a *Mural del País Valencià*, com *Document de Morella* (1979). També es va publicar l'obra teatral *Oratori del nostre temps* (1978), que conté els tres oratoris *Oratori per Marilyn Monroe*, *Oratori de Josep Ribera a Nàpols* i *Oratori per a la mort de Víctor*

Jara, i, a més, hi inclouïa *Joc d'infants. Tragèdia en un acte* (Rosselló 2004: 226-234).

Des dels anys setanta va arribar no sols la difusió literària sinó també el seu reconeixement social. Entre els guardons més destacats rebuts, cal esmentar-ne alguns, com el premi d'Honor de les Lletres Catalanes del 1978, la Creu de Sant Jordi del 1982, el premi de les Lletres Valencianes del 1983, la distinció de la Generalitat Valenciana al mèrit cultural del 1989 o, a títol pòstum el 1993, la investidura com a *doctor honoris causa* per la Universitat de València.

També va figurar en diversos actes literaris públics, com, per exemple, l'any 1970 al Festival Popular de Poesia Catalana a Barcelona (tot i que finalment no va poder assistir-hi), o el 1978, amb Pere Quart i Agustí Bartra, a l'homenatge que el PSUC va organitzar a Miquel Martí i Pol a Roda de Ter. A més, va conèixer J. V. Foix en visitar la pastisseria de Sarrià, com recorda en l'«Oda cerimonial a J. V. Foix», del *Primer llibre de les odes*. El 13 d'abril de 1977 i el gener del 1978 va ser operat a la Clínica Plató de Barcelona, d'on sorgí la redacció de *Manual del malalt perfecte*, clínica on va conèixer Joan Vinyoli, qui també s'hi trobava ingressat.

L'any 1973 Ovidi Montllor enregistrà, per primera vegada en disc, un poema d'Estellés («El vi», al disc *Crònica d'un temps*), i encetà la llarga nòmina de cantautors que van musicar poemes seus (Frechina 2013: 533). Aquell octubre Estellés acompanyà el cantautor en una gira per les comarques del sud del País Valencià, en la qual, a Alcoi, va conèixer el pintor Antoni Miró (Oviedo 2018a: 42), sobre qui escriuria *Toni Miró*. També tingué relació amb altres pintors com Josep Renau, Rafael Armengol, Manuel Boix i Artur Heras, o cantants com Maria del Mar Bonet, Paco Muñoz i el grup Al Tall.

El 1977 va signar, amb Joan Fuster, el manifest que demanava l'estatut d'autonomia per al País Valencià (Mira & Oviedo 2021: 33). El 9 de juny de 1978 Estellés i l'artista Josep Renau van rebre un homenatge per la seua producció. El mateix any, durant el juny, participava a les Jornades Catalanes de Berlín, i, a l'octubre, al Centre Pompidou de París. Aquest 1978 *Las Provincias*, on havia treballat tota la vida, prescindi d'ell en forma de jubilació per invalidesa: el poeta resultava incòmode al diari que aleshores havia optat per l'anticatalanisme i el secessionisme lingüístic.

En la dècada dels vuitanta va publicar cinc nous volums de l'obra completa: *Les homilies d'Organyà. Obra completa 6* (1981), *Versos per a Jackeley. Obra completa 7* (1982), *Vaixell de vidre. Obra completa 8* (1983), *La lluna de colors. Obra completa 9* (1986) i *Sonata d'Isabel. Obra completa 10* (1990). El 1992 edità l'últim llibre en vida *Mare de terra*; i, pòstumament, el 1996, va aparèixer, en tres volums, *Mural del País Valencià*. En els anys vuitanta, l'autor havia conreat obres de prosa memorialística: *Tractat de les maduixes* (1985), *Quadern de Bonaire* (1985), *El forn del sol* (1986) i *La parra boja* (1987); i també la novel·la breu *El coixinet* (1987) i el conte *Aventura d'un dia de mercat* (1987). L'autor va morir a València el 27 de març de 1993.

2. El poeta de la postguerra valenciana

Cal situar l'extensa trajectòria poètica de l'escriptor en la segona meitat del segle xx i, més concretament, en els dos períodes històrics en què va viure: la postguerra durant el llarg franquisme i l'etapa a partir dels anys setanta i fins a la seua mort. Es pot fer un seguiment de la seua poesia en llengua catalana revisant, per dècades, l'evolució en aquests dos períodes: dues dècades durant la postguerra, no sols de primera consolidació sinó també sobretot de plenitud, amb una producció llavors majoritàriament inèdita; i dues dècades de maduresa arran dels anys setanta, de recuperació i d'eclosió del conjunt de l'obra, de reconeixement literari i de ressò social.

2.1. EVOLUCIÓ EN ELS ANYS CINQUANTA

Després dels inicis en llengua castellana en la dècada dels anys quaranta, ja l'any 1952, Estellés va escriure la seua primera obra en llengua catalana, intitulada *Ombra d'ales a l'aigua*, finalista del premi València de Literatura de la Diputació Provincial, en la modalitat de poesia, la qual va romandre inèdita. Tanmateix, pocs mesos després, en la primavera del mateix 1953, va aparèixer el seu primer poemari publicat, *Ciutat a cau d'orella*. L'autor s'integrava en l'anomenat grup Torre, format per un conjunt d'escriptors valencians en llengua catalana que assistien a les tertúlies i també publicaven a l'editorial Torre, de Xavier Casp i Miquel Adlert.

Abans del 5 de novembre de 1953, data en què acabava el termini de lliurament d'originals, l'autor havia enllestit *Donzell amarg* i va enviar l'obra al premi Óssa Menor, guardó en què també va ser finalista. Josep Pedreira, editor

d'aquest premi i membre del jurat, havia manifestat, a Xavier Casp i a Joan Fuster, un interès per Estellés: en carta dirigida el novembre del 1953 a Xavier Casp, havia considerat el poemari com «una obra realment bella i d'alta qualitat» (Sopena 2011: 198). El llibre va obtenir el premi de poesia inèdita de Cantonigròs el 1956 i s'edità a Barcelona el 1958, a Els llibres de l'Óssa Menor, als cinc anys d'haver estat escrit.

Al llarg del 1954 l'escriptor redactava nous poemes, alguns dels quals, posteriorment, els va integrar a la primera part de *La nit* (1956), obra acabada el mes de juny del 1956 i publicada, a València, per l'editorial Torre; i, posteriorment, també en destinà alguns a la primera part del futur llibre *La clau que obri tots els panys* (1971). Eren poemes que tractaven, com a temes dominants, l'amor i la mort.

Des del 1956, la seua dedicació a l'escriptura s'intensificà considerablement amb l'encadenament de noves obres (Carbó 2004a). Entre els mesos de novembre i de desembre el poeta va escriure «Llibre d'exilis» (que es convertiria l'any següent en la segona part de *La clau que obri tots els panys*), *L'Hotel París* (1973) i *El monòleg* (1981). Abans, però, entre els mesos de març i de maig d'aquell mateix 1956, havia deixat inèdit, i escrit en castellà, *Primera soledad* (1988). El febrer del 1957 redactava *Testimoni d'Horaci* (1981); després, al mes de març, el tercer poema de «Coral romput»; a l'abril, *L'entreacte* (1981); al voltant de l'inici de l'estiu, el primer poema de «Coral romput», i, a l'acabament de l'any, el segon poema del mateix. El conjunt de «Coral romput» s'integrava immediatament com a tercera part de *La clau que obri tots els panys*, obra que va obtenir el 1958 el premi València de Literatura de la Diputació Provincial, en la modalitat de poesia. En poc més d'un any havia escrit la trilogia *L'Hotel París*, *El monòleg* i *Testimoni d'Horaci*, el breu

conjunt *L'entreacte*, i la major part de l'extens llibre *La clau que obri tots els panys*. El poeta, de fet, així ho recordava en un text llavors inèdit (Carbó 2014: 22):

L'any mil nou-cents cinquanta-sis
 fou un any intens, intensiu.
 A les darreries de març,
 faig la *Primera soledad*;
 i no havia acabat abril
 estava enlestida *La nit*;
 a l'entremig, mil paperots
 entre València i Burjassot;
 i després, l'afany sostingut
 que anomení «Coral romput»
 i *La clau que obri tots els panys*;
 mesos obscurs i del·lirants;
 visita a Salvador Espriu;
 dies després, l'*Hotel París*,
 un llibre amb el qual inicie
 un amarg i dolorós cicle
 que en el *Testimoni d'Horaci*
 té un final horrorós i anàrquic.

Joan Fuster, membre del jurat que guardonà *La clau que obri tots els panys*, va escriure un «Juicio crítico» el 25 d'abril de 1958 on argumentava el seu vot per a l'obra d'Estellés, mitjançant frases com: «un to nou», «amb temes i corrents d'última hora», «una obra interessantíssima», «poesia directa, dita amb un estil quasi col·loquial, de "poema-conversació"» (Carbó 2009a: 96). Tanmateix, el llibre va tardar tretze anys a editar-se, el 1971, ja en un altre moment històric i en un altre context, amb la qual cosa no fou possible la difusió de la novetat poètica que contenia «Coral romput» (Ballart 1996), original i insòlit en el

context literari valencià i en el conjunt de la poesia catalana del moment.

El ritme intens d'escriptura continuà fins a l'acabament de la dècada, redactant alhora nombrosos poemes que reuniria en diferents llibres, com ara *L'inventari clement*, *L'inventari clement de Gandia*, *El primer llibre de les èglogues* o *Llibre de meravelles*.

Es pot agrupar la producció estellesiana dels anys cinquanta en tres moments: entre 1952 i 1955 o primers llibres, entre 1956 i 1957 o cicle de les tenebres, i entre 1958 i 1960 (Carbó 2014 i 2015). Els inicis foren considerats per l'autor com les seues «homilies d'Organyà», per ser textos fundacionals en la seua trajectòria, a imatge dels primers textos medievals de la llengua catalana. L'exili interior i la tenebra foren aspectes que singularitzaven l'univers literari dels anys 1956 i 1957, moment expressat amb el sintagma estellesià «recomane tenebres». Ambdós sintagmes l'autor els posà com a sobretítols quan les obres d'aquells anys s'integraren en el conjunt de la producció: respectivament, *Les homilies d'Organyà. Obra completa 6* (1981) i *Recomane tenebres. Obra completa 1* (1972). Aquestes tenebres remetien sobretot a la crisi personal desencadenada per la mort de la primera filla i alhora també a la primera presa de consciència del context de pena i misèria de la postguerra franquista.

El punt d'inici de l'univers de les tenebres fou el seu llibre en castellà *Primera soledad* (1988) —l'únic publicat en aquesta llengua—, escrit entre els mesos de març i de maig del 1956, immediatament després de la mort de la primera filla: els versos tracten aquesta mort i, sobretot, mostren, d'una manera directa, tot l'impacte de la vivència i el conjunt de sensacions i pensaments que se'n deriven en el parlant. L'obra s'estructura en dues parts, la primera amb un

poema preàmbul i VII seccions, i la segona amb IX seccions; i palesa clares influències de la poesia espanyola, sobretot d'autors com Miguel Hernández i Antonio Machado (Carbó 2019: 7-49).

El poeta havia evolucionat de les primeres «homilies», amb un tipus de poesia que, majoritàriament, enllaçava amb la tradició simbolista, a les posteriors «tenebres». I amb aquest nou cicle havia arribat la seua poesia més original i genuïna fins aleshores, havia assolit la plenitud. Les intenses vivències d'aquell 1956, que es projectaren fins al 1957 (Carbó 2013), provocaren un trasbals i la reorientació en la creació literària, en l'univers ofert i en la seua singular expressió. Com diu al vers 148 del segon poema de «Coral romput»: «El salt definitiu. Recomane tenebres» (Andrés Estellés 2014: 401). Hi havia un salt qualitatiu respecte a l'anterior no sols en la ficció sinó també en la seua dicció: així la intensificació del tractament poètic de la quotidianitat personal i compartida de postguerra, amb una visió testimonial i cada vegada més crítica; l'expressió senzilla i directa basada en un ús poètic de la llengua popular a partir del registre col·loquial i del dialecte valencià, i amb un estil sovint narratiu —el qual, tanmateix, mantenia moments de lirisme— (Ballart 2010: 124); o la construcció del discurs, amb els poemes del tipus confessió o conversa encadenats, amb aquells poemes acumulatius i narratius de tipus inventari, i fins i tot amb l'ús del monòleg interior en poesia. Els textos s'allargaven i incrementaven la quantitat de versos, i l'alexandrí era el vers preferit en lloc del decasíl·lab anterior de les primeres obres (Roda 2013: 440 i 446). La configuració de llibres de vegades es realitzava com una agrupació i reunió de textos i conjunts diferents —com, per exemple, *La clau que obri tots els panys*—, ja que primer escrivia poemes o sèries breus i després els agrupava

en llibres; en canvi, altres vegades els redactava mitjançant una escriptura unitària i momentània, l'obra redactada com d'una tirada —com, per exemple, fou el cas de *L'Hotel París*.

A més a més, creixia considerablement la intertextualitat amb altres escriptors (mitjançant referents com Garcilaso de la Vega, Ausiàs March, Jaume Roig, Shakespeare, Espriu, entre d'altres), en les diverses formes (citació, al·lusió, plagi i la referència o préstec explícit). També s'incrementaven les relacions interdiscursives dels seus poemes, d'una banda, amb la seua activitat periodística (només cal recordar, per exemple, com als seus versos de *La clau que obri tots els panys* apareixen notícies de la premsa de l'època com la mort de l'actriu americana Norma Talmadge, ocorreguda el 27 de desembre de 1957; la troballa prop de Roma del cos de Wilma Montesi, morta el 9 d'abril de 1953; o les inundacions al delta del Po de 1951, a Itàlia); i, d'altra banda, amb el cinema, a partir de les seues crítiques cinematogràfiques (mitjançant, per exemple, l'esment d'actrius com Simone Signoret, Norma Talmadge, Lilli Palmer, Anna Magnani, Brigitte Bardot, etc.). Llavors periodisme i cinema es convertien en dues deus importants que nodrien la pròpia literatura.

Tots aquests trets es mantindrien a la fi de la dècada, quan es va superar l'univers de les *tenebres* i s'apuntà una reorientació en l'actitud poètica mitjançant la descoberta i la percepció de les *meravelles*, és a dir, instants i petits detalls de la vida quotidiana que adquirien un valor suprem com a vivències enriquidores que perviuen en els records o que potenciaven la imaginació, i que permetien de suportar les dificultats del present. Llavors la doctrina poètica de l'autor era deixar testimoni dels petits detalls i dels instants de la realitat recordada i de la immediata, i donar protagonisme a la gent i a l'espai de cada dia, tots dos inserits en

el context del seu temps. Aquesta necessitat del testimoni escrit s'exposa al text següent de «Llibre d'exilis» (Andrés Estellés 2014: 368):

Reportar, anar fent l'inventari, buscant
 entre tot l'enderroc, entre les tristes coses,
 l'edifici abatut; tossint, entre la pols;
 persistint tenaçment —un setrill, una taula,
 una ansa d'un pitxer, o bé el tros d'un espill—,
 agafant cada cosa, tot i prenent-ne nota;
 el brutal enderroc, regirant, amb les mans;
 fent el llarg inventari, fent el trist inventari,
 anomenant només —les plomes d'un coixí,
 una sabata, un test, mitja cullera, un vidre—,
 minuciosament, amb la lletra ben clara
 —tot allò, tot allò que no podrà tenir
 resurrecció, tot el que es queda, el que es perd,
 es mor, sense remei, definitivament.

En la segona part de la dècada va escriure els breus conjunts *L'incert presagi* (1974) i *Mort i pam* (1974); des del 1953 fins a l'inici dels anys seixanta amplià progressivament el nombre de les èglogues, que havien de reunir-se, posteriorment, a *El primer llibre de les èglogues* (1972); des del 1955 va escriure alguns poemes que s'incrementaren considerablement a partir del 1958, els quals havia de seleccionar i reunir en els dos inventaris —*L'inventari clement* (1971) i *L'inventari clement de Gandia* (2012)—; també el 1958 va escriure una part important dels poemes de *Llibre de meravelles* (1971); i entre els anys 1959 i 1961 va elaborar el petit conjunt *L'engan conech* (1974).

Tot el que havia escrit entre la fi de la dècada dels cinquanta i el començament de la següent era un extens conjunt de textos, esparsos o agrupats en aplecs, posteriors als

versos del cicle de les tenebres, elaborats entre la fi de la seua residència a València, al carrer de Misser Mascó, i a partir de l'establiment de nou a Burjassot. Hi escrivia poemes, més que no pas llibres. S'acumulaven inèdits i esdevenien un extens corpus. Tractaven sobretot records de vivències, reals o imaginades, de Burjassot i de València, i, tot i que majoritàriament solia escriure'ls directament a màquina, es pot considerar que són materials a l'entorn del que l'autor posteriorment va anomenar els «manuscrits de Burjassot». De fet, quan Estellés, a la nota introductòria a la primera edició del 22 de juny de 1971 de *Llibre de meravelles*, esmentava la seua tetralogia intitolada *Els manuscrits de Burjassot* —de la qual aquesta era la primera obra—, en el rerefons mostrava més una intenció o projecte d'agrupació d'una voluminosa quantitat de textos ja existents que no pas una producció real de llibres acabats o configurats.

Comptat i debatut, la nova producció era de recerca i d'arrelament, de canvi d'actitud en la percepció de l'entorn immediat, de noves sensacions i de renovada mirada. L'actitud de l'observació de la realitat i del testimoni de les vivències per part de l'escriptor es reorientava perquè, on abans veia i constataava tenebres, ara mitjançant l'escriptura descobria meravelles (així es pot observar en versos com: «Un, mentrestant, fa versos [...] / i aquell desig de sempre, de sobte, esdevé, / d'obscur com era abans, alegre, net, més clar», del poema «Educadament, Misser Mascó, 17», de *L'inventari clement de Gandia*; Andrés Estellés 2015: 198).

2.2. CARACTERITZACIÓ DELS ANYS SEIXANTA

Per contrast amb la dècada anterior, en la qual havia editat tres llibres i havia concorregut cinc vegades a premis literaris rellevants en llengua catalana —per tant, on es veia un

afany d'esdevenir un poeta reconegut en aquesta llengua—; la nova dècada seixantina va comportar un ritme d'escriptura més irregular i potser una certa voluntat de no difusió en el circuit literari: així ho confirmen el fet que, en tota la dècada, només va publicar un llibre i sols va concórrer a un premi rellevant (l'Ausiàs March, de Gandia); totes dues coses a mitjan dècada, el 1965 i el 1966, respectivament. Fins i tot es pot constatar que no va retornar corregides les proves d'impresma de *La clau que obri tots els panys*, que li haurien arribat de la Diputació Provincial a l'entorn del 1960, amb la qual cosa llavors l'obra no es va editar (Carbó 2009a: 96-97).

Es poden observar dos moments durant la dècada. En la primera meitat no hi va haver quasi cap manifestació ni presència de l'autor —malgrat continuar escrivint—, especialment silenciada des de l'inici del 1963, moment del posicionament des de la direcció de *Las Provincias* contra Joan Fuster. I en la segona meitat de la dècada hi havia ja una progressiva voluntat de represa, com ho palesa el llibre editat el 1965 i el premi rebut el 1966, intensificada, sobretot, des dels anys 1967 i 1968.

L'autor va començar la dècada escrivint obres curtes; això no obstant, algunes eren de textos ben llargs com la del poema únic, escrit el 1960, *A mi acorda un dictat* (1977), o, l'elaborat el 1963, *Colguen les gents amb alegria festes* (1974). Ambdues eren breus i enllaçaven encara amb la dècada anterior, per la presència de March (ambdós títols procedien de sengles versos d'Ausiàs March, respectivament dels poemes CXXVIII i XIII), de qui s'havia celebrat el cinquè centenari de la seua mort el 1959 (de fet, connectaven amb *L'engan conech*, que també tenia un títol marquià), i, a més, pel tipus d'escriptura acumulativa i de monòleg, que connectava amb el seu anterior «Coral romput».

Així doncs, el model d'obra breu s'imposava en l'inici de la seua escriptura seixantina, bé com un extens poema, com passava en aquests dos títols esmentats; o bé, més tard, també amb el disseny de poema únic, però més curt, com *Ritual* o *Rosa de nit* (editats el 1974). Altres obres curtes escrites sobretot durant la primera meitat dels anys seixanta, com *Renana*, *Homenatge il·lícit a Lluís Milà*, *Epitafis i Quadern per a ningú* (editats el 1974), eren reculls configurats amb una sèrie de poemes curts numerats, o, en el cas de *Per a tota la mort* (1977), sense numerar.

En canvi, en pocs casos va optar, també des de l'inici de la dècada, per la configuració de poemaris extensos, estructurats i, menys encara, unitaris; l'escriptura dels quals, a diferència dels reculls breus esmentats, es dilatava al llarg del temps i durava molts anys, tret de *L'amant de tota la vida* (1965). De fet, els llibres extensos sorgien a llarg termini, com a suma de seccions o sèries de procedències distintes, com passa amb *L'ofici de demà* (1972), o bé per acumulació de sonets, com *El gran foc dels garbons* (1972).

Ambdues formes de composició i configuració foren simultànies, tot i el predomini de l'elaboració de conjunts breus. És a dir, que, per exemple, el 1960, quan escrivia *A mi acorda un dictat*, obreta d'un extens poema únic, també escrivia alhora textos que, després, reuniria dins *L'ofici de demà*, o fins i tot sonets d'*El gran foc dels garbons*. Tot plegat confirma com l'escriptura estellesiana era plurilineal i es feia principalment a partir de textos: escriure poesia era compondre poemes, els quals podien quedar com textos solts o bé agrupats en sèries, les quals també solien quedar independents o bé de vegades podien ajuntar-se en conjunts extensos, i després configurar obres fins i tot perfectament estructurades, com havia passat prou més sovint en la dècada anterior.

Durant la primavera de l'any 1962 el poeta va obtenir a Castelló de la Plana la flor natural dels jocs florals amb el text «Mural de Castelló» (Andrés Estellés 1962), un poema que, d'una banda, retornava a un tipus de certamen del qual se n'havia apartat des de la fi dels quaranta; i, de l'altra, incorporava la proposta d'entendre la composició poètica com un *mural*, alhora que mostrava una certa línia de temàtica més compromesa, amb una orientació més social i amb la presència de mots com «país», «poble», etc.

El 1965 s'editava un nou llibre seu, per quarta vegada durant la postguerra, intítulat *L'amant de tota la vida*, a l'editorial Torre, dirigida per Xavier Casp i Miquel Adlert. I l'any següent, el 1966, obtenia el premi Ausiàs March de Gandia (en el jurat del qual participava Xavier Casp), amb una obra escrita uns anys abans, que aleshores, malgrat el guardó rebut, va romandre inèdita i que ha estat editada amb el títol *L'inventari clement de Gandia*. En aquell 1965 el poeta de Burjassot havia tornat a residir a València, al carrer del Pintor Peyró, en una casa propietat del periòdic on treballava, en un moment de bona relació amb els propietaris del diari i també amb el director José Ombuena. Convé recordar que els escriptors Joan Fuster i el poeta i editor Xavier Casp s'havien distanciat del tot durant la segona part de la dècada dels cinquanta i que, a l'entorn del 1958, quan l'editorial Destino va fer l'encàrrec definitiu a Joan Fuster d'escriure la guia turística *El País Valenciano* (1962), es produí una certa animadversió per part d'Ombuena, que va esclatar definitivament amb la campanya contra l'assagista del 1963 (Alapont, Carbó & Pérez Moragón 2012: 15-19; Pérez Moragón 2013: 402). Potser, aquest fet va contribuir a un cert aïllament literari i a la voluntat de silenci editorial d'Estellés. Aquestes vivències foren tractades en la ficció a *Horacianes* (1974).

El 1966 escrivia *Després de tot* (1974), una mica anterior a *Per a tota la mort*, segurament acabat el 1968. Fou aquell 1968 el moment en què l'autor complementà *Llibre de meravelles* (1971). Des d'aleshores, començava a gestar-se la recuperació de la presència pública de l'autor, com un desig de superació de l'aïllament i de reconexió amb la seua trajectòria anterior, alhora que ja se situava en el camí de represa pública i nova presència i projecció literària.

Les obres més extenses i significatives que van créixer al llarg dels anys seixanta i van culminar aquesta represa, com s'ha assenyalat, foren *L'ofici de demà* i *El gran foc dels garbons*, amb poemes en totes dues obres que van des de la fi de la dècada dels cinquanta fins a l'inici dels setanta, abans de l'edició de tots dos títols el 1972.

Els anys 1967, 1968 i 1969 foren d'intensa relació amb Mallorca i d'increment del ritme d'escriptura, per exemple amb textos vinculats a les Balears com ara *Sonets mallorquins* i *Crònica mallorquina* (tots dos editats més tard, el 1983), obres escrites sota la intensa amistat amb el poeta mallorquí Josep Maria Llompart, sobre qui, anys més tard, va escriure *Epístola avortada al meu amic Josep Maria Llompart* (1983). També hi redactà part dels textos de *Primer llibre de les odes* (1977). Aquesta relació amb Mallorca, en un moment personal més solitari, l'enriquí i li va aportar una major obertura exterior respecte a l'àmbit estrictament valencià (Oviedo 2017: 16).

A més, la creació estellesiana dels anys seixanta va evolucionar obrint-se cada vegada més a una major pluralitat de formes, de temes, de plantejaments i d'influències (Salvador 2016 i Oviedo 2017). Així doncs, progressivament havia incorporat noves formes expressives com ara la prosa poètica, els poemes breus, els epitafis..., entre moltes altres possibilitats, que es combinaven amb la creació de quanti-

tat de sonets o de poemes llarguíssims d'alexandrins blancs. A més, a la presència d'Ausiàs March i els clàssics catalans (com es veu a *Els amants*, 1977) es van afegir, de manera creixent, l'atracció pels poetes llatins (com exemplifica *Horacianes*), i l'interès i el seguiment de diversos escriptors europeus.

La seua poesia continuava amb l'observació i el testimoni de la quotidianitat de l'entorn; tanmateix, també es farcia amb connexions intertextuals i interdiscursives: cada vegada apareixien més relacions interartístiques amb la pintura i amb la música, les quals s'incrementarien després, en els anys setanta. I, a més a més, l'autor a partir de mitjan seixanta aprofundia en una orientació que anava més enllà del testimoni de la misèria de la postguerra i, de retruc, de la repressió del franquisme, i plantejava una dimensió, més cívica, amb perspectives col·lectives i esperança de canvi i de futur. El *nosaltres* apareixia amb més freqüència com a protagonista, el qual representava una col·lectivitat de la qual el poeta formava part.

De forma clara, Estellés, d'una banda, continuava amb un llenguatge senzill, comunicatiu, sovint basat en el dialecte valencià i el registre col·loquial; i, d'altra banda, mantenia, com a univers referencial, la quotidianitat personal i compartida de postguerra, amb una actitud compromesa, testimonial i cada vegada més social, alhora farcida de referències literàries i culturals. El resultat poètic obtingut el convertia en un poeta balzacià i de realitats, com va sentenciar Joan Fuster (1972: 35), que en el rerefons ofería el testimoni d'un home cronista de les vivències pròpies i de la seua col·lectivitat (la realitat), imaginades o llegides (el desig, la ficció) en un temps de catàstrofe o de caos (la postguerra).

Primera lliçó sobre Vicent Andrés Estellés exposa un panorama únic dels aspectes biogràfics del poeta, així com de les diferents etapes de la seua trajectòria literària. Amb caracteritzacions generals de cada moment literari, l'obra se centra en l'anàlisi de poemaris concrets que mostren la diversitat de formes i temàtiques pròpies del particular estil d'Estellés.

Ferran Carbó (Vila-real, 1960) és catedràtic de Filologia Catalana a la Universitat de València. És autor dels llibres sobre Vicent Andrés Estellés: *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta* (2009) i *Els versos dels calaixos. Sobre Llibre de meravelles de Vicent Andrés Estellés* (2018).

Jordi Oviedo (El Palomar, 1980) és doctor en Filologia Catalana i professor a la Universitat de València. Ha organitzat el Fons familiar d'Estellés i és codirector literari de l'obra completa revisada del poeta de la qual ha editat diferents volums.